

Володимир ЗОЦЕНКО, Сергій ТАРАНЕНКО
ВІДКРИТТЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ХРАМУ XII СТ.
НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ

У 2003 р. археологічні розкопки у котловані новобудови за адресою: вул. Межигірська – Хоріва, 3/7 у Києві виявили залишки кварталу останньої чверті XI–XII ст., між об'єктами масової житлово-господарської забудови якого фіксувався невідомий за літописними повідомленнями дерев'яний храм, зведений у XII ст. Ділянка досліджень уперше потрапила до уваги археологів у 1972 р. під час спорудження станції метрополітену "Червона (Контрактова) площа" (Розкоп II, ділянка 2 Подільського загону Київської експедиції ІА НАНУ, між вул. Героїв Трипілля, сучасна назва – Спаська та Хоріва). Стратиграфія та планіграфія розкопу 1972 р. характеризувалася заляганням на глибині 8–9 м від сучасної поверхні (абсолютна відмітка поверхні – 103,00 балтійської шкали висот) потужного алювіально-делювіального заносу із залишками кераміки X – початку XI ст., під яким знаходилися залишки садиби, п'ять будівель котрої розподіялися за трьома будівельними горизонтами на глибинах 9,40 (93,6 за Балтійською шкалою висот), 10,28 (92,72) та 10,78 (92,22) м. Обійстя, що увійшло до площі розкопу частково, займало ріг двох вулиць, одна з яких прямувала вздовж Почайни-Дніпра (генеральна вісь: північ-південь) й мала 6 м завширшки, інша ж – у напрямку від Гори до Дніпра (генеральна вісь: захід-схід), завширшки нараховувала близько 3 м. Будівлі садиби розташовувалися вздовж вулиць, що обмежувалися лініями парканів, репрезентованими вертикально поставленими й щільно підігнаними одна до другої дубовими дошками завширшки 0,16–0,20 м й у перетині до 0,05 м із загостреним на кут долом. Паркан, що обмежував обійстя з південного сходу (від Гори до Дніпра), був простежений продовж 27 м. Лінія перпендикулярної (з північного заходу: вздовж Почайни-Дніпра) огорожі пройдена на відстань у 20 м (рис. 1). Отже, досліджена площа обійстя становила

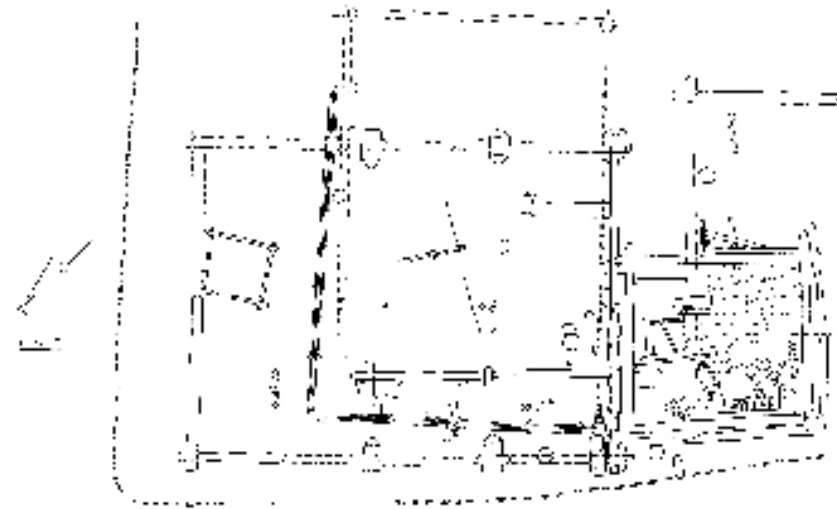

Рис. 1. План садиби ділянки 2 розкопу II, 1972 р.

понад 500 м².¹ Через синхронізацію дендрохронологічних дат горизонтів розкопу 1972 р. на Червоній (Контрактовій) площі (Розкоп II, ділянка 1 Подільського загону Київської експедиції Інституту археології АН України, що за 200–250 м на південний схід від ділянки між вулицями Спаська та Хоріва) й стратиграфічного залягання об'єктів садиби, що описується, датування останніх повинно відповідати першому десятиріччю – початку сімдесятих років X ст.

До верхнього (першого) горизонту садиби належав зруб № 2. У планіграфії розкопу будівля розташовувалася біля північно-східної стіни котловану метробуду, майже впритул до обрізу паркану за віссю захід – схід) і був орієнтований кутами за сторонами світу. Розміри будівлі 4,20×4 м. Зберігся на висоту двох вінець, з'єднаних собою рубкою "у вобло" з випуском замків. Колоди рублені з сосни діаметром до 16 см. З усіх чотирьох боків зруб був обнесений дерев'яними, не з'єднаними між собою по кутах, а укріпленими зовні невеличкими кілочками, колодами, що йшли на рівні першого вінця. Безсумнівно, ці колоди запобігали розсуванню ґрунту під стінами зрубу, тобто виконували функцію "призьби". За наявності розвалів двох глинобитних печей, одна з яких розташовувалася у східному куті на рівні поміж вінців, а інша – на рівні горішньої колоди майже посередині південно-західної стіни зрубу, можна судити, що будівля на певному етапі свого існування пережила суттєвий ремонт. Від першої з них гарно зберігся чернінь підопальної форми розміром 1,35×1,10 м.

¹ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 65-70, рис. 13-16.

² Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. – К., 1991. – С. 81-83, 88-94, рис. 41, табл. VII.

Над верхом цієї печі була влаштована жаровня. Її фрагменти у вигляді вертикальних бортиків заввишки 3–4 см також фіксувалися у розвалі. Рештки горішньої печі репрезентовані прямокутною плямою уламків печини, обмеженою з двох боків дерев'яними брусами. Про довготривалість використання зрубу свідчать й неодноразові вирівнювання глиняними підмазками його долівки, яка складалася з п'яти прошарків, кожен з яких завтовшки 5–6 см.

На рівні другого будівельного горизонту було досліджено три зрубні будівлі: №№ 1, 3, 5. На жаль, збереженість цих будівель виявилася вкрай незадовільною, всі вони загинули від пожежі. З перелічених зрубів з огляду на розміри й дослідження 2003 р. найцікавішою виявилася будівля за № 1. Зруб був розташований у куті садиби так, що його південно-східна стіна відстояла на 0,8 м від вулочної вулиці, південно-західна прямувала паралельно паркану вздовж ширшої вулиці на віддалі близько 1 м. Довгими стінами будівля була орієнтована за віссю південний схід – північний захід, при тому що кути її збігалися зі сторонами світу. Від будівлі частково збереглися нижні вінці, які являли собою товсті соснові колоди діаметром до 20–25 см, котрі були вкопані у гумусований супісок і тому не постраждали від вогню. Її план фіксували переважно за підкладками, на які були покладені вінці південно-східної, північно-східної та північно-західної стін. Таких підмурків приходилося по три на кожну з них, включаючи кути з північно-західною стіною. Самі підмурки являли собою обрубки товстих колод з видубленим гніздом-чашею у верхній частині. Південно-західна стіна будівлі не мала таких підкладок, щоправда від неї зберігся лише відрізок, що замикався з південно-східним вінцем. Реконструйовані за описаними деталями розміри зрубу, таким чином, складали 10×7,3 м з випуском замків у 0,22–0,25 м. Близьче до південно-західної стіни, з незначним зміщенням до південного кута, було розчищено підпрямокутне заглиблення розмірами 1,5×1,2 м та глибиною 1,2 м від рівня долу вінця. Стіни цього “погребу” були зашиті широкими, укладеними горизонтально дошками, що фіксувалися до ґрунту чотирма кутовими палями. Інших деталей інтер'єру зрубу виявити не вдалося. Його заповнення складалося з чорного гумусованого супіску, кісток тварин, трісок деревини, фрагментів побутової кераміки тощо. Судячи з усього, підлога або глинобитна долівка покоїлася саме на цій “фундаментній” підсишці й була розібрана після пожежі.

За 1 м на північний схід від зрубу № 1 знаходилася зрубна будівля № 3, яка мала таку саму орієнтацію. З боку стратиграфічної планіграфії південна частина цього зрубу перекривалася заповненням вище розглянутої будівлі першого горизонту (зруб № 2). Дослідженням він був не повністю, оскільки його північно-східна частина (близько третини площі) залишилася поза межами котловану метробуду. Зберігся, як і зруб № 1, на висоту одного вінця, колоди якого мали

діаметр 0,18–0,20 м. З'єднані вони були за звичай києво-подільського масового будівництва - рубкою “у вобло” з випуском замків. Повний параметр довжини стін вдалося встановити лише по південно-західному вінцю – 5,20 м. Відрізки південно-східного та північно-західного вінців увійшли до розкопу завдовжки трохи більше як 2,5 м. Вінці південно-східної частини зрубу були укладені на накат з колод та горбилів, що займали всю відкриту розкопками площу зрубу з орієнтацією вздовж південно-східної стіни зрубу. Очевидно, цей настил є “фундаментною платформою” під мостини підлоги.

Останній зруб другого горизонту (№ 5) розташовувався за 10,56 м на північний захід від будівлі 3, ближче до північно-східної стінки котловану. Його збереженість також не можна визнати задовільною. Повністю була розчищена лише південно-східна стіна, що збереглася лише на один вінець, довжина якого становила 3,5 м при діаметрі колоди 20 см. Під східним кутом покоїлася фундаментна підкладка такого самого діаметра. На південний захід від цієї стіни були виявлені фрагменти ще двох паралельних зрубних стін, відстань між якими дорівнювала 6,8 м. Південно-західна стіна збереглася місцями на три вінці і мала в одному з них спеціальну чашу паз, котрий, можливо, фіксує кут зрубу. Не виключно, що ці рештки фіксують другу камеру зрубу № 5. Таким чином, цей зруб можемо уявляти п'ятистінною житловою будівлею, хоча виразних слідів печі тут відкрито й не було.

Найнижчий (третій), отже й найранішній, горизонт був репрезентований, як і горішній, лише однією будівлею – зрубом № 4. Стіни її не збереглися й план зрубу відновлювали лише за фундаментними підкладками, що фіксували напрямок південно-східної та північно-західної стін. Будівля вписувалася у пляму верхнього зрубу № 1, але залягала на 0,5 нижче від колод його вінців та з помітним зміщенням на південь щодо південно-східної та південно-західної стін верхнього зрубу (рис. 1). Загальна площа будівлі реконструювалася у межах 6,3×5,35 м, при тому що довга вісь стін була спрямована у напрямку південний захід – північний схід. Тобто орієнтація нижньої будівлі не відповідала орієнтирам планування зрубу, що пізніше її замінив. В інтер'єрі будівлі простежувалася поперечна лага у напрямку від південно-східної до північно-західної стін, яка поділяла її на дві різної величини камери так, що менша (північна) мала завширшки 2,10 м. У цій камері, майже у східному куті, були розчищені сліди трьох дубових стовпів діаметром 0,10, 0,18, 0,20 м, причому дві більші паї були щільно притиснуті одна до одної. Ці стовпи оконтурювали пляму розмірами 0,90×0,45 м, заповнення якої складали невиразні шматки печини, перемішані з деревним вугіллям та золою. У північній частині будівлі, над підкладкою посередині північно-західної стіни й упритул до останньої, але у перпендикулярному напрямку, лежали рештки колотої соснової дошки завширшки 20 см і завтовшки 4,3 см, що,

можливо, залишилася від підлоги. Зовні, крім того, будівля 4 була оточена дерев'яною щитковою ("закиданням") стіною, що простежена вздовж південно-східної стіни на 7 м та південно-західної – на 7,4 м. Вона відстояла від основ підвалів (підкладок) зазначених стін будівлі середньою відстанню 1,10 м. Детальний опис конструкції цієї галереї К. М. Гупало подає у такий спосіб: "На певній відстані один від одного були закопані в землю товсті (0,23 м у діаметрі) дерев'яні стовпи, які для міцності в нижній частині мали ще додаткове кріплення у вигляді наскрізного бруса, що в свою чергу кріпився вертикальними дерев'яними кілками. У кожному із стовпів були зроблені з обох боків вертикальні пази. Скрізь нижню частину цих пазів була пропущена жолобоподібна балка (діаметр 8 см). Зверху балки забиралися колоті товсті (до 5,5 см) дошки, нижній край яких лежав у її жолобі, а торці встромаювалися у паз стовпів... У верхній частині дощок були рублені округлі отвори."³

За 15–20 м на північний захід від садиби були зафіксовані профілі річища струмка – допливу Почайни, що простежувалися по південно-східній та північно-західній стінах котловану метробуду на відмітках 2,7–12,6 м з шириною розмивів у верхній частині до 60 м. На рівнях будівельних горизонтів садиб ділянок 1–2 розкопу II 1972 р. відмітка річища відповідала 8,7 м від сучасної поверхні при ширині разом з терасами 10 м і глибині понад 3 м. Враховуючи загальну стратиграфічно-ландшафтну ситуацію залягання початкових культурних горизонтів району досліджень, можна відзначити, що ця зона киево-руського Подолу мала більш-менш чіткі природні межі, марковані певним опусканням поверхні у бік північного заходу: від вісі сучасної вулиці Спаської до вісі вул. Верхній Вал. Усереднений інтервал падіння стосовно підвищень із південного сходу (Контрактовий будинок – вул. Спаська) та північного заходу (вихід зі станції метро "Контрактова площа" у бік вул. Верхній Вал, уже на лівому березі фіксованого річища) складав відповідно 3 м та 4 м.⁴

Розкопки 2003 р. розпочалися за 22–25 м на північний схід по трасі вужчої вулиці, відкритої розкопками 1972 р. За орієнтирами сучасної забудови розкоп розташовувався на перехресті вул. Хорива – Межигірська по лінії південний схід – північний захід: від вул. Спаська до вул. Хорива. Південно-західна частина котловану примикала до тунелю метрополітену (станція метро "Контрактова площа"), а північно-західна – уздовж вул. Хорива (рис. 2). Рівень досліджень відповідав відміткам 100,61–97,06 Балтійської шкали, тобто на 6,8–3,5 м вище за рівень залягання першого будівельного горизонту попередніх розкопок. У цілому названі глибини відповідають виділеному М. А. Са-

³ Гупало К. Н. Деревянные постройки древнекиевского Подола // Древности Среднего Поднепровья. – К., 1981. – С. 149-150.

⁴ Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ... – С. 58-59, 60-61, 63-64, рис. 34, 35.

гайдаком другому ярусу культурних нашарувань цієї зони стратиграфії Подолу, що залягав на глибинах від 2-3 до 6 м від сучасної поверхні. З боку морфології ярус характеризується відносно потужними (0,5–1,1 м) наносами делювіального походження жовто-сірого піску з домішками глини, що чергуються з культурними нашаруваннями. За хронологією він відповідає останній чверті XI – третій чверті XII ст.⁵

Загальна площа досліджень складала 450 м кв. й досліджувалася чотирма ділянками (Р-1, Р-2, Р-3, Р-4), що прилягали до відкритого розкопками 1972, 2003 рр. давньоруського вуличного тракту. Три перших розкопи займали північно-західну частину котловану площею понад 250 м². Рівень виявлення тут давньоруських об'єктів відповідав відміткам 98,04–100,61 за Балтійською шкалою висот, що становило 1,96–4,53 м глибини від сучасної денної поверхні. За геоморфологією нашарування розкопи 1-3 належали до алювіально-делювіальних утворень (рис. 3). Саме з цією ділянкою і пов'язано відкриття першого в історії археологічних досліджень давньоруського Києва дерев'яного храму. З огляду на те, що на сто – сто п'ятдесят років раніше цей район вже був позначений великою спорудою – зруб № 1 другого горизонту розкопок 1972 року, – будівництво тут монументальної дерев'яної архітектури, можливо, становить певну містобудівельну традицію. Не можна виключати й того, що будівля, відкрита під час будівництва метро, могла бути якоюсь громадською будівлею.

Зі сходу нововідкрита дерев'яна церква примикала до лінії паркану, що маркував західну межу вищеописаного вуличного тракту (його ширина біля храму – 3,3 м), а південною стіною частково виходила за обріз будівельного котловану. Із заходу, ближче до північно-західного рогу, на відстані 0,5–2 м від її західної стіни були виявлені залишки каркасно-стовпової будівлі розмірами 4,5×4,0 м й орієнтованої кутами за сторонами світу. Північна частина цієї будівлі

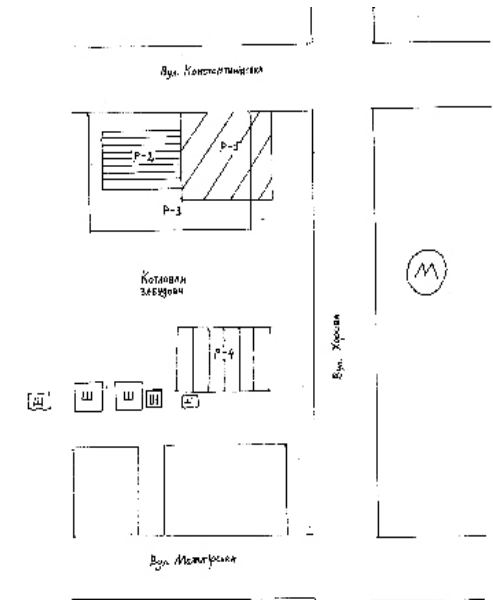

Рис. 2. План-схема розташування розкопок 2003 р.

⁵ Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ... – С. 60-61.

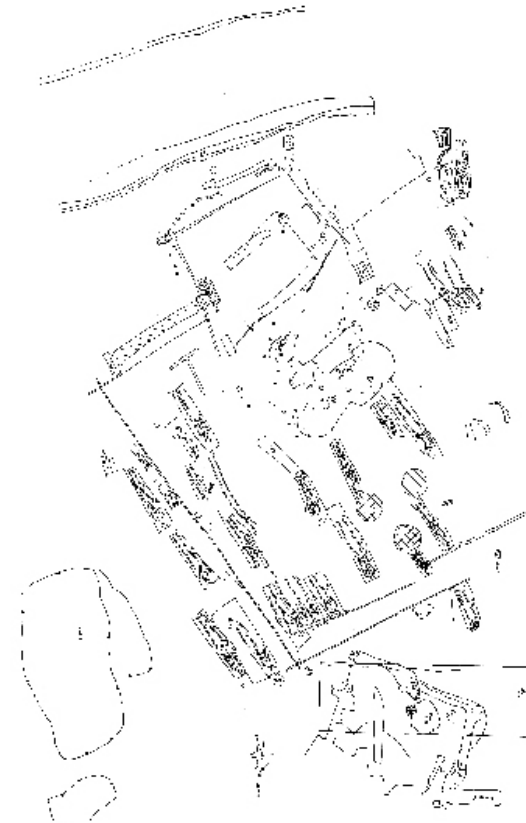

Рис. 3. Зведений план розкопів ділянки I, 2003 р.

була зруйнована пізніми перекопами. Стіни рівні, складені з горизонтальних дощок завширшки 20 см, що збереглися у вигляді тліну двох вінців, останній з яких занурений на 0,10 м у ґрунт. У південному куті фіксувалася стовпова яма глибиною 0,35 м. У східному куті яма підпрямокутної форми 0,25×0,15 м. Підлога піщана, горизонтальна, зафіксована на рівні 2,12 м від денної поверхні. Біля південно-західної стіни, ближче до західного рогу, на рівні долівки зафіксовані дерев'яні колоди поганої збереженості: перша – 1,25×0,3 м, мала підвальний отвір 0,30×0,10 м на одному з кінців; друга – 1,05×0,15 м. Можливо, ці колоди належать до конструкції входу будівлі. Заповнення будівлі слабогумусоване, світло-сірого кольору, з нього походить нечисельний керамічний матеріал.

Загалом репрезентативними щодо профілювання вінців побутового посуду виявилось лише дев'ять фрагментів: №№ 723–726, 753–756, 1343, з яких шість належали посудинам з манжетоподібними вінцями, що становлять тип II, відокремлений на підставі аналізу сукупності керамічного комплексу розкопу по вул. Нижній Вал, 41 у 1987 р. Дрібніші класифікаційні спостереження дозволяють виділити у цій вибірці три підтипи: II:2 (№№ 723, 724, 756); II:18 (№ 753), II:30 (725, 726), відповідно до названої типології⁶. Першому з названих підтипів притаманний вінець з підтрикутним манжетом м'яких зовнішніх граней. Горщики підтипу II:18 мали вінця з прямокутним манжетом, горизонтально загладеним по гранях та відтягнутим горішнім краєм. Вінці горщиків підтипу II:30 характеризуються

⁶ Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок XI–XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. – К., 1993. – С. 61–64, рис. 13, 7,27; 10–11; 16.

підтрикутним манжетом із загладеними гранями, ледь відтягнутим внутрішнім згори краєм та канелюрним виступом по нижньому зовнішньому краю. Орнаментация на кухонному посуді наведених типів нанесена по плечу. Зазвичай це декілька, від 3 до 5, лінійних стрічок. Діаметральні проміри горловин посудин названих номерів укладаються у діапазон 110–125 мм при висоті шийки 11–11,5 мм. Діаметри максимального розширення тулуба дорівнюють 140–145 мм.

Три фрагменти (№№ 754–755, 1343) репрезентували кухонні горщики з вінцями, формованими валикоподібними напливами, що становлять III тип керамічного комплексу названого вище розкопу⁷. Зразки під №№ 754, 1343 мали класичний валикоподібний наплив, виразно загорнутий до середини по горішньому краю. Профіль валику зразка № 755 характеризувався масивністю, мав округлі грані з виразним уступом у нижній частині та відтягнутим до середини верхнім краєм. Фрагменти горщиків з валикоподібними вінцями дають можливість встановити лише діаметральні проміри горловин, які коливаються у межах 118–122 мм.

Окрім кухонного посуду, кераміка будівлі репрезентована двома фрагментами амфор (№№ 724-а, 758), що належали різним зразкам. На жаль, ці рештки тарного посуду будівлі № 1 типологічній ідентифікації не піддаються.

Стосовно хронології наведених зразків кухонного посуду будівлі Р. I:1 варто відзначити, що горщики з вінцями формованими на кшталт манжети, отримали поширення у Середній Наддніпрянщині з другої половини X ст. й побутували до початку XII ст., домінуючи протягом усього XI ст. Досить показовим щодо датування об'єкту є фрагмент вінця під № 755. За спостереженнями В. О. Петрашенка, вінці такого профілю характерні для посуду на зламі XI–XII – першої половини XII ст. Генетично цей тип горщиків, який дослідниця відокремилася у тип 9 кухонної кераміки Канівського Подніпров'я, був пов'язаний із Галичиною та Північною Руссю⁸.

З інших речей заповнення будівлі варто відзначити залізний навісний замок (№ 643, рис. 4: 2). Зразок належав до одноциліндрових зразків, до підшви та горішнього краю якого були злиті овальні пластини з широкими закраїнами. У свою чергу на долішній пластині кріпилася овальна рурка, до якої були вміщені пружини механізму закріплення і яка слугувала за канал під ключ. Сам закріплення, що з гори й долу входив до основного циліндру, являв скобу, вертикальний стрижень якої мав округлий переріз. Зовні всі три боки основного циліндру були плаковані мідними прямокутними смугами. Розміри артефакту: заввишки 73 мм; діаметральні проміри циліндру – 34×24 мм; пластин основ – 49×28×22 мм, ширина закраїн – 19 (долішня), 26

⁷ Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок... – С. 64, рис. 13, 32–36.

⁸ Петрашенко В. А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоривка. – К., 2005. – С. 59, рис. 32, 9.

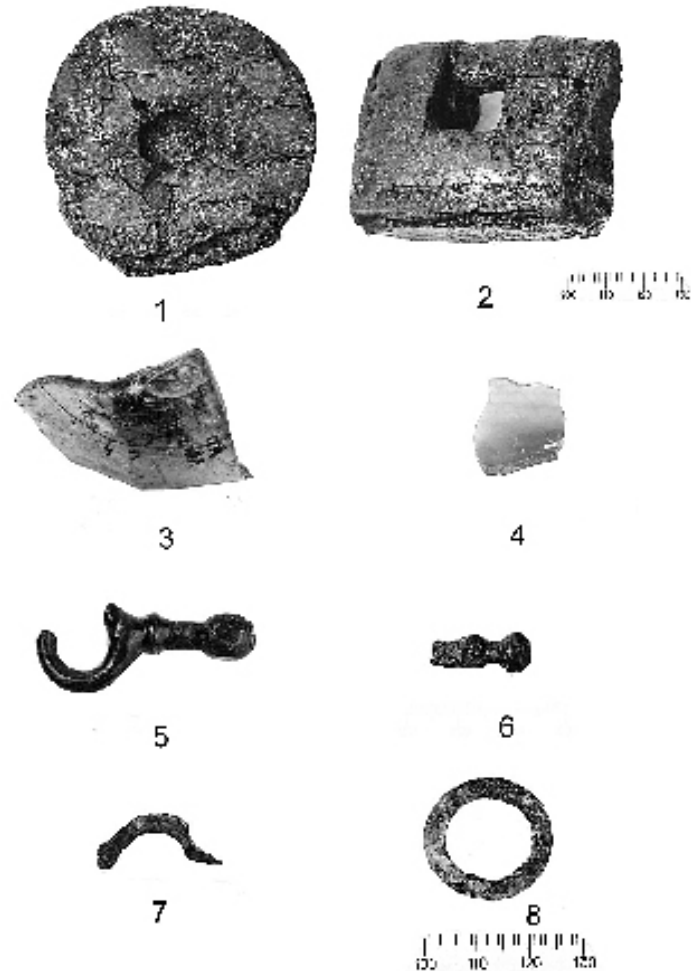

Рис. 4. Індивідуальні знахідки.

1 – поплавок рибальської сіті, 2 – навісний замок, 3-4 – ф-ти скляних пластин,
5 – ф-т розподільника, 6 – ф-т книжкової застібки, 7 – ф-нт пряжки,
8 – бронзове кільце

(горішня); рурка пружин закрепу – 15×8 мм; діаметр скоби закрепу – 13,5×13,0 мм. У типології давньоруських замків зразок будівлі, що розглядається, належить до індивідуальних конструкцій і наближений до так званого “волзько-булгарського типу”⁹. Віддалені аналогії цьому конструктивному виду замка зустрінуті у матеріалах другої половини XII ст. Шепитівського городища, як прийнято вважати, літописного Ізяслава, де вони визнаються за архаїчні на тлі загального датування пам’ятки¹⁰.

⁹ Овсянников О. В. О замках “болгарского типа” // СА. – 1971. – № 1. – С. 258-260.

¹⁰ Овсянников О. В., Пескова А. А. Замки и ключи из раскопок Изяслава // КСИА.

Функціональне призначення будівлі за наявними артефактами визначити важко. Не виключно, що це господарська споруда на кшталт комори.

Ще одна господарча споруда у вигляді ями підовального профілю розмірами 2,63 (вісь: південний схід – північний захід)×1,30 (вісь: південний захід – північний схід) м, заглиблена майже на 2 м з відмітки 98,81 за Балтійською шкалою висот, розташовувалася за 2 м на північ від відповідної стіни храму. У польовій документації була позначена як “яма № 1”. Ніяких конструктивних деталей ця яма не мала. Її заповнення складалося з гумусованого супіску інтенсивно темного кольору з включенням органічного перегною, з помітними включеннями риб'ячої луски, зерен злакових рослин та нечисельних фрагментів керамічного посуду й тваринних кісток. З цієї ями походив також фрагмент (поверховий шар) поплавка рибацької сіті (рис. 4: 1, № 3033) у формі кола з двома різної величини наскрізними отворами. Один з них, більший, був зроблений по центру й мав конфігурацію овалу. Інший прилягав до першого, мав значно менші розміри й за формою був округлішим. Діаметр корпусу – 70 мм; центральний отвір – 17,5×14,5 мм; діаметр бокового отвору – 2,5 мм. Річ була різьблена з кори сосни. За профілюванням вінець кераміка заповнення ями належала виключно до другого (“з манжетом”) типу класифікації розкопу по вул. Нижній Вал, 41 і може бути датованою розвинутим XI ст. Найбільш логічним визначенням призначення цього об'єкту може бути вигрібна яма.

Цілком зрозуміло, що планувальною структурою району досліджень була відкрита ще розкопками 1972 р. вулиця, спрямована від Гори у бік Почайни – Дніпра. Траса цієї вулиці на двох ділянках розкопок 2003 р. простежена загалом упродовж понад 20 м. На ділянці I вона фіксувалася з відмітки 99,85 Балтійської шкали висот (2,72 м від сучасної денної поверхні), на ділянці II – з відмітки 97,71 або 4,19 м. Дорога мала орієнтацію за віссю південь – північ з відхиленням до заходу у середньому на 40–42°. Кордони цього тракту визначали лінії парканів, що обмежували її трасу зі сходу та заходу. Ці паркани являли собою сліди деревного тліну, залишеного від плах довжиною 0,1–0,2 м. Трасування слідів вдалося простежити на трьох стратиграфічних рівнях: до відмітки 99,61 Балтійської шкали висот (відповідно 5,29 м від сучасної поверхні) з певними відхиленнями (у середньому на 10 см) трас кожного з парканів стосовно залишків огорожі верхнього горизонту (99,85). Ширина вуличного тракту між парканами коливалася у межах 3,0–3,3 м. Поверхня вулиці складалася зі слабкогумусованого суглинку з глиняними включеннями дуже великої щільності. Цупкість ґрунту пояснюється довготривалим його трамбуванням під колесами та полоззями різних транспортних засобів. У плані по площі тракту чітко простежувалися сліди колісного транспорту у вигляді відрізків колій завширшки 0,05–0,10 й глибиною

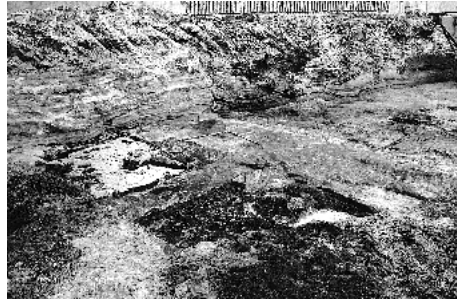

Рис. 5. Загальний вигляд вуличного тракту

Рис. 6. Ділянка дороги з відбитком підшви взуття

до 0,10 м різної довжини та на різних ділянках. На одній з ділянок вулиці у північному секторі досліджень на відмітці 97,58/4,32 м був фіксований відбиток підшви шкіряного поршня. Слід взуття був перекритий шаром делювіального замулення. Звідси можна допустити, що людина загубила своє взуття під час повені, коли стояв досить великий рівень води (рис. 5; 6).

Основним об'єктом розкопу стала, безсумнівно, велика зрубна будівля площею 12,35×8,90 м, що збереглася на висоту від трьох до п'яти соснових колод. Діаметр колод дорівнював 0,35 м. Техніка рубки стін будівлі – “у вобло” з випуском торців замків до 0,20 м. Два нижні

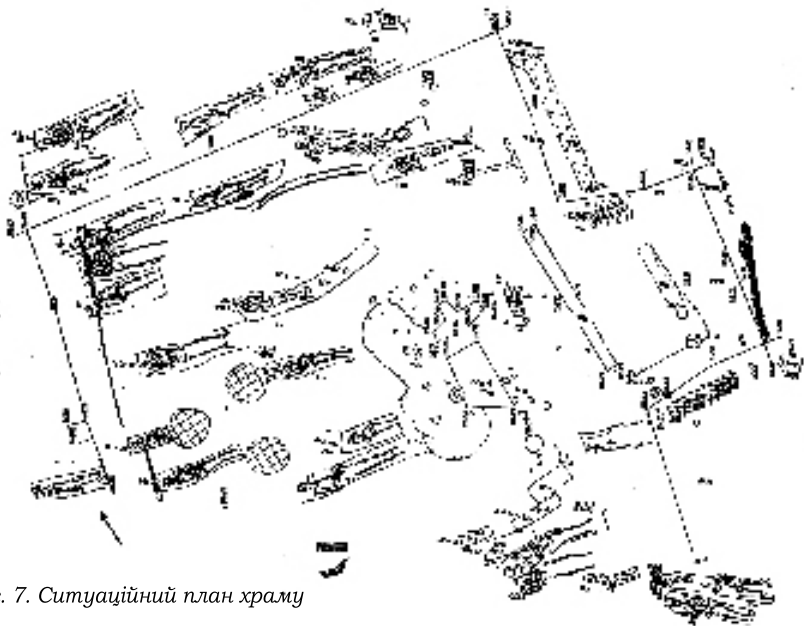

Рис. 7. Ситуаційний план храму

вінця споруди були заглиблені у стрічковий по периметру котлован. На поверхні деревного тліну стін простежувалися явні сліди обвуглювання, що свідчить про загибель будівлі від пожежі, після якої вона не поновлювалася. Рівень виявлення об'єкту по північно-західному рогу відповідав відмітці 100,35 Балтійської шкали висот (2,22 м від сучасної поверхні) й по східній стіні апсиди – 99,67 (відповідно 2,90 м). Орієнтований він був за сторонами світу стінами, при тому що колоди довгої стіни спрямовані за віссю схід – захід з відхиленням до півдня у 10-15°. Така орієнтація виявляється незвичною порівняно з рештою відкритих тут будівель, у яких спрямованість за сторонами світу відбувалася за кутами. Як зазначалося вище, східний фасад будівлі межував з парканом, що був складений з грубих, щільно підігнутих одна до одної плах завширшки до 0,40 м й до 0,05 м у перерізі (слід зазначити, що паркан з протилежного боку вулиці на цій ділянці складався з менших штахетин: 0,25 м завширшки й до 0,025 м у перерізі). Із заходу й півночі вона була оточена господарчими будівлями, що були описані раніше (рис. 7).

Пляма заповнення будівлі на рівні виявлення являла собою згарище на фоні світло-сірого дрібнозернистого піску алювіально-делювіального походження з інтенсивними включеннями опаленої до цегляного стану рожевого кольору глини, деревного вугілля, дрібних залишків, хаотично розташованих обвуглених дощок. Розміри цього заповнення дорівнювали 17×15 м. За характером ці залишкові включення не є можливим інтерпретувати інакше, як рештки конструкцій даху та перекриття, щодо шматків печини – це, поза сумнівом, спік тиньку стін (рис. 8). Найбільшої потужності це згарище досягало у західній частині заповнення – до 0,20–0,25 м – й поступово зменшувалося у східному напрямку (0,10–0,15 м) з тим, щоб знову накопичитися навколо східного краю, особливо по його центру, де за 0,20 м нижче будуть фіксуватися конструктивні деталі виступу апсиди. Вся площа цієї залишеної пожежею плями практично суцільно була порізана ямами людських поховань. Всього на трьох розкопах було розчищено 95 могил (Р-1 – 49, Р-2 – 10, Р-3 – 36), опущених з різних рівнів: від 100,73 до 97,64 Балтійської шкали висот (відповідно від 1,84 до 4,93 м від сучасної поверхні). Така строкатість у рівнях запуску могильних ям разом з перекриттям ними всієї поверхні заповнення будівлі свідчить про здійснення захоронень на цьому

Рис. 8. Загальний вигляд плями заповнення будівлі до розчистки

місці й після припинення існування будівлі, включно до пізнього середньовіччя. Усі без винятку поховання здійснені у трунах, від яких, як правило, залишалися лише сліди у вигляді контуру деревного тліну, іноді – двох – п'яти залізних кованих цвяхів. У 27 випадках у нижній торцевій частині труни зафіксовані сліди руків'я у вигляді виносу за межі торців труни смуг деревного тліну довжиною 0,10–0,12 м. Таким чином, труна мала вигляд нош, які є атрибутом поховального канону східно-християнської (візантійської) церкви¹¹. Речового інвентарю, за винятком п'ятох випадків (поховання №№ P-1:7, 18-19, 43, P-2:2), при небіжчиках не фіксувалося. Небіжчики були покладені у випростаному стані на спині зі зігнутими на рівні грудної клітки руками, абсолютна більшість їх були орієнтовані головою на захід, іноді з незначним відхиленням до півдня. Лише у сімох випадках спостерігалася орієнтація головою на південь: поховання №№ P-1:2, 4, 6, 19, P-2:2, 3, 4. Судячи з рівнів запуску ям під ці поховання (1,98–2,13 м від сучасної поверхні), а також згідно з накладанням їх на південно-західний ріг будівлі (№№ P1:2,4,6,19) та впритул до південно-східного кута виступу апсиди, всі вони були здійснені після її загибелі. За інвентарем жіночого поховання № P1:19, який складався з 12 гудзиків верхнього одягу у вигляді скляних кульок, фіксованих на бронзовому вічку, названі поховальні комплекси з південною орієнтацією належать до часу не раніше ніж друга половина XVI – перша половина XVII ст.

У цілому обряд усіх поховань повною мірою вкладається у рамки християнського церковного канону. Зазначені відхилення в орієнтації покладання трун можуть бути пояснені зовнішніми обставинами, викликаними наявністю руїн, що заважали здійснити обряд за правилами. Звичай же закладати цвинтарі на місці зруйнованого храму – досить поширене явище у східнослов'янському православ'ї. Ба більше, такі християнські погости в археологічному середовищі визнаються індикатором у пошуках давньої храмової архітектури, переважно дерев'яної¹².

Незважаючи на майже цілковите пошкодження пізніми похованнями західної половини будівлі, вдалося простежити деякі конструктивні дрібниці організації її простору. На відмітці 98,71 (3,86 м від сучасної денної поверхні), яка відповідає денній поверхні часу рубки зрубу, за 2,9 м від його північно-західного кута простежена вертикальна вирубка трьох з п'яти вінців будівлі. Така сама рубка верхніх вінців спостерігалася й за 0,83 м північніше по незайманім двом нижнім колодам західної стіни будівлі. Таким чином, у західній стіні будівлі, майже у її центрі, маємо отвір, рублений до рівня двох долішніх вінців. Біля південного краю цієї вирубки, впритул до цілих вінців, фіксована була підпрямокутна, за горішнім обрисом, яма розміром 0,63×0,58 м, до якої з глибини 0,47 м уписувалося

¹¹ Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX-XIV вв. – СПб., 2002. – С. 75.

¹² Иоаннисян О. М. Деревянные храмы домонгольской Руси // Успенская церковь в Кондопоге. – Кондопога; СПб., 1996. – С. 13-14.

округле заглиблення діаметром 0,26 м й глибиною до 0,30 м. Загальна глибина цієї ями становила трохи більше 1 м. Заповнення ями складав гумусований світло-брунатний супісок з домішками деревного тліну, проте без явних слідів горіння. Найвірогідніше, описана вирубка фіксує вхід до будівлі, а яма призначалася під опору, можливо порталного стовпа (на жаль, сліди такого стовпа з північного краю входу не простежувалися, можливо губилися, у пізніших перекопах цвинтаря. Ще дві ями під стовпи, щоправда, проітиші за влаштуванням – округлі, діаметром до 0,20 м й глибиною 0,35 м, виявлені поблизу випусків вінців західної та північної стін на відстані відповідно 0,15 й 0,50 м при тому, що самі ями відстоять на 1 м одна від іншої. Не можна виключати того, що вони фіксують опори зовнішньої обноси зрубу будівлі.

Інтер'єр цієї частини визначає горіла обноска, складена з колотих грубесних плах завтовшки до 10 см й завширшки до 40 см, що фіксувалася майже паралельно західної та північної стін будівлі на відмітках 98,99/3,58-98,83/3,74 м. Від вінців західної стіни плаха цієї обноси відстояла на 1,6 м практично подовж усієї їхньої довжини, щоправда, з трьома розривами й зміщенням трохи на схід (до 0,45 м) її північного уламка. Розломи суцільної дошки залежали від умов археологізації. Відстань другої плахи від північної стіни будівлі складала 1,42 м поблизу північно-західного кута та 1,55 м на її кінці у напрямку зазначеної стіни за 4,5 м від з'єднання обох плах. Плаха, що зараз розглядається, як і попередня, була розламана, ближче до її східного закінчення, до того ж східний уламок отримав ще й роздвоєння. Розлом також відбувся зі зміщенням, але вже східного уламку. Між собою ці дошки з'єднувалися поблизу північно-західного кута будівлі рубкою “у лапу” через два зубці. Внутрішній простір будівлі, який обмежували ці плахи, подекуди був позначений слідами уламків перепалених широких дощок, орієнтованих за довгими стінами будівлі – вісь захід-схід, що можуть бути визнані за мостини підлоги. Під завалом цієї конструкції було розчищено 11 поховань, п'ять з яких належали жінкам. Усі вони перебували у трунах, видовбаних з колод, на спині, у випростаному стані, з руками, складеними навхрест на рівні грудної клітки. Розташовувалися вздовж західної стіни двома рядами, причому чотири з них були перекриті завалом щойно описаних плах. Усе це свідчить про те, що поховання, безсумнівно, здійснені у період функціонування будівлі, а розчищена конструкція обноси впала згори долу у процесі пожежі. Можна припустити, що перед нами залишки горішнього помосту, на кшталт церковних хорів. Утримувалися хори на стовпових опорах, сліди яких, можливо, маркують дві округлі ями, заповнені деревним вугіллям, діаметром до 0,9 м й майже такої ж глибини, виявлені на відмітці 98,54/4,03 м на відстані від західної стіни у 1,75 м, ближче до її центру й трохи північніше від відповідного обрізу входу. Відстань між ними – 1,5 м, розташовувалися вони на одній осі. Виявленню решти опор горішнього перекриття завадили пошкодження від чисельних

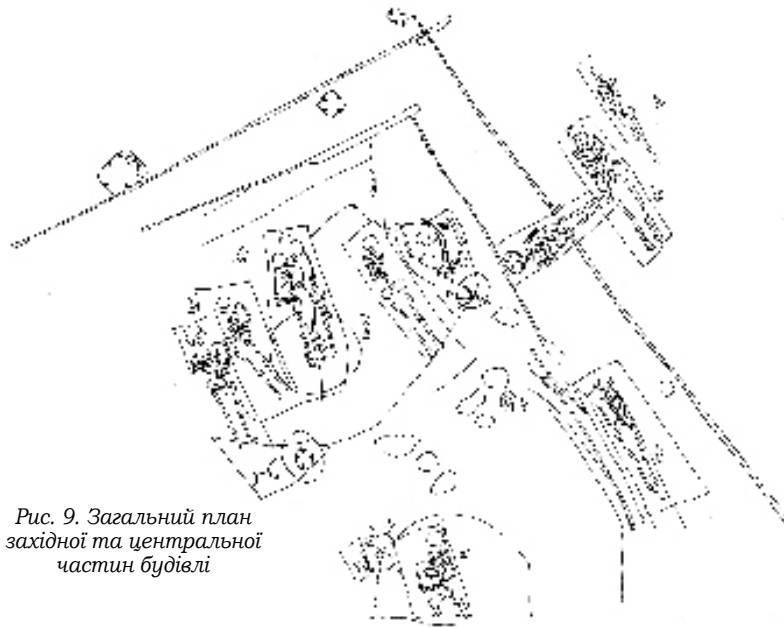

Рис. 9. Загальний план західної та центральної частин будівлі

перекопів цієї ділянки внутрішнього простру будівлі. Простір за межами описаної конструкції, що відповідав центровій площі будівлі на відмітках 98,57/3,97–98,60/4,0 м, був репрезентований дрібними заглибленнями у середньому до 0,25–0,30 м округлої та підпрямокутної форми розмірами 0,10×0,15 м, що фіксувалися більшменш регулярними смугами меридіального спрямування на площі 5×4 м. Можна гадати, що вони залишені кілками фіксації мостин дерев'яної підлоги (рис. 9).

Найважливішою конструктивною деталлю, яка зрештою й визначила призначення цієї будівлі, був виступ, урублений до середнього відрізка східної стіни. Особливістю рубки цього виступу було те, що він, на відміну від входу, був замкнутий з першим, підвальним вінцем східної стіни основного масиву будівлі, яка таким чином складалася з двох колод довжиною по 3 м при тому, що зруб виступу мав розміри 2,5×2,5 м з виносом торців північно-східного та південно-східного рогу у 0,20 м. Таку ж величину мав і діаметр соснових колод, зафіксованих чотирьох вінців виступу. Незвичною у цьому архітектурному елементі споруди виступала й довжина виносів замків північного та південного вінців, що еднали їх у внутрішньому просторі зі східними стінами основного масиву будівлі: вони дорівнювали довжині 1,2 м. Таким чином, зовні ця прибудова виступала з боків на 1,3 м, а в інтер'єрі крилами торців утворювала з півночі та півдня вид бокових віктарів розмірами 3,0×1,2 м. В інтер'єрі цей виступ на одній лінії з закінченнями торців

відокремлювався від основного внутрішнього простору перегородкою, що не була пов'язана з його стінами. Брус підвалини перегородки завдовжки 4,12 м, завширшки 0,06 м й завтовшки 0,04 м був опущений у заглиблення на глибину до 0,05 м. З північного його краю на відстані 0,55 м від останнього вдалося розчистити перпендикулярну лагу, що фіксувала цю підвалину.

Рис. 10 Апсида храму, сліди плоту навколо її фасаду

Східна та виносна назовні частини північної й південної стін виступу додатково були округлені приставним плотом, закріпленим глиняним тинькуванням. Сліди цього плоту репрезентує ясна дуга ямок діаметром до 0,08 м, що огинає стіни виступу на відстані 0,15–0,20 м. Крім того, зовні, на відмітці підшви заглиблень від жердин плоту (98,34/4,23 м), були зафіксовані сліди тліну дошки завдовжки 1,5 м та завширшки 0,15 м, які не перебували у вогні. Судячи з усього, ця дошка слугувала за додатковий фіксатор плотової стіни на рівні занурення її основи у ґрунт. Щодо глиняного тинькування, то воно представлене щільним шаром опаленої печини, який перекривав практично всю східну частину споруди аж до прилеглої до неї ділянки вуличного тракту. Всі ці конструктивні вузли розглянутого виступу, а головне, утворення ним бокових членувань у східному завершенні основного зрубу, імітація заокруглення по зовнішньому його фасаду, наявність центральної перегородки, що, не з'єднуючись з боковими стінами, відокремлювала внутрішню його площу від решти інтер'єру будівлі й фактично відігравала роль передвіктарної загорожі, переконливо дозволяють вбачати у ньому центральну апсиду зрубного храму (рис. 10).

Розчистка апсида дала два фрагменти скляних пластин зі слідами перебування у вогні (рис. 4: 3–4). Одна з них мала різну товщину, що збільшується до центру – від 3 до 5 мм. На поверхні фрагменту, цілісна форма якого за первинними гранями могла бути прямокутною, простежуються залишки концентричних смуг, залишених від розкачування скляної маси на площині. Колір скла – бузковий, на просвітлення – прозоре. Все це може свідчити, що скалка належить віконниці першого типу за Ю. А. Щаповою. Виготовлення таких віконниць простежується на Русі з першої чверті XI ст. й пов'язане з візантійською технологією склоробства¹³. Другий фрагмент скла значно менших розмірів. За кольором воно також

¹³ Щапова Ю. А. Стекло Киевской Руси. – М., 1972. – С. 65–68, 70.

бузкове й прозоре, хоча за товщиною рівне (1 мм) й лише по краю збереженої частки наявне потовщення, так зване “ребро міцності”. Тут товщина скалки дорівнює 3 мм. Форму цілісного предмету через дрібноту фрагменту встановити не є можливим. Зазначені ознаки видають у цьому фрагментові віконницю, виготовлену другим типом технології, який за новгородськими аналогіями з'являється лише в останній чверті XI ст.¹⁴ Випадок, коли у заповненні одного об'єкта трапляються два різних типи віконного скла, певною мірою є унікальним і може свідчити про декілька джерел (принаймні два) постачання віконницями цього подільського храму.

Вибірка площі будівлі у цілому дала незначну кількість матеріалу, що був розсіяним переважно долішньою верствою заповнення. Кераміка заповнення зрубу церкви репрезентована винятково фрагментами кухонних горщиків (45 репрезентативних щодо типології стінок з вінцями та 6 денців), одним вінцем посудини кшталту кринка, стінками шести різних надчорноморських амфор, що не підпадали під типологічне визначення, фрагментом блюдця двоярусного люстроу. За профілюванням, вінця кухонного посуду з манжетовидним потовщенням горішнього краю (тип II згідно з вищенаведеною типологією керамічного комплексу розкопу по вул. Нижній Вал, 41 у 1987 р.) складали незаперечну більшість – 40 зразків. Різноманітність обрисів їхніх манжетів визначалася 18 варіантами II:4 (інв. №№ 444;721); II:5 (1342;1345; II:8 (1147;3200); II:11 (2341;2701;3226;3227); II:12 (2339;2342); II:13 (442;445;1320;1321); II:16 (491;1119;3046); II:20 (441;1228;1229;2348); II:21 (97); II:22 (447;2344); II:28 (1141;2338;3201); II:30 (1118;3343;3344;3668-a); II:33 (1319;2703).

Поза наведеними варіантами профілювання вінців горщиків II типу залишилося п'ять зразків, які не знайшли прямих відповідників у типологічній схемі розкопу 1987 р. по вул. Нижній Вал, 41. Зразок № 2343 характеризувався наявністю вінця з манжетоподібним напливом, що має канелюр у нижній частині й косо зрізаний край, горішній край горизонтальний. Згідно з типологічними рядами кухонного керамічного посуду X–XIII ст. В. М. Тимощука та В. О. Петрашенка, вінця такого профілю належатимуть, відповідно, типам IV:9 та 4¹⁵.

Зразки за №№ 2346, 2708 мали дещо видовжений, з округленими гранями та відтягнутим угору горішнім краєм манжет. За типологією комплексу кухонної кераміки Києва X–XIII ст. таке профілювання вінців можна співвідносити з типом VI:6, згідно з типологічним рядом В. М. Тимощука¹⁶. У кухонній кераміці Середньої Наддніпрянщини горщики з такими вінцями В. О. Петрашенка відокремила у тип 8¹⁷.

¹⁴ Шапова Ю. А. Стекло ... – С. 67.

¹⁵ Тимошук В. М. Деякі питання типології київської кераміки X–XIII ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2001. – Ч. 2. – С. 70, рис. 1, IV:9; Петрашенко В. А. Древнерусское село... – С. 58-59, рис. 32, 4

¹⁶ Тимошук В. М. Деякі питання типології... – С. 70, рис. 1, VI:6.

¹⁷ Петрашенко В. А. Древнерусское село... – С. 59, рис. 32, 8.

Зразок № 2347 мав манжетоподібний вінець з канелюрним виступом у долішній частині, горішня частина горизонтально зрізана й загострена долу. Такі вінця знаходять відповідність у кухонних горщиках Києва та Середньої Наддніпрянщини й згідно з типологією В. М. Тимощука належать до типу IV:14 або типу 7 за В. О. Петрашенка¹⁸.

Профілювання манжети вінця зразка № 2349 знаходить відповідність лише у кухонній кераміці Києва – це масивне, підпрямокутне, позбавлене закраїн, із заокругленими гранями потовщення, що В. М. Тимошук відокремив у тип IV:4¹⁹.

Метричні параметри посудин II типу із заповнення споруди реконструюються за показниками діаметральних промірів горловин, що вкладаються у 100–140–200 мм; плечиків – 180–200 мм; максимального розширення тулуба – 160–200–220 мм та висоти шийки – 10–13–16 мм. Орнаментальні композиції цього посуду становлять лінійні стрічки від трьох до п'яти, нанесені по плечики. Зразок № 444 (тип II:4) був прикрашений подвійною тонкою лінійною стрічкою з широким кроком, заповненим діагональною насічкою. Орнаментация нанесена на дузі шийці. В одному випадку зустрінуто орнаментация горішнього краю вінця (№ 3046, тип II:16, – Зоценко, Брайчевська) у вигляді косих насічок, що утворюють “ялинкову” косичку.

Поряд із посудом з манжетоподібними вінцями заповнення церкви несло й шість фрагментів кухонних горщиків, що мали інший профіль горішнього завершення. Наплив зовнішнього краю вінців у вигляді валика, який характерний для типу III кухонної кераміки розкопу 1987 р. по вул. Нижній Вал, 41, мали три фрагменти: №№ 99, 720, 3046. Перший з цих фрагментів характеризувався вінцем з валиком, що має сплюснені зовнішні грані та відтягнутий горішній край, притаманні типу III:8 названої класифікації²⁰. Діаметр горловини цього зразка дорівнює 160 мм, діаметр плечика – 180 мм, максимальний діаметр тулуба – 190 мм при висоті шийки 20 мм. Орнамент зразка репрезентований зерноподібними вдавленнями на зовнішній грані валика вінця та глибокою лінійною стрічкою, нанесеною при переході максимального розширення тулубу до його звуження.

Валик вінця фрагмента № 720 мав заглажені округлі грані й також відтягнуту вгору верхівку – тип III:3²¹. І нарешті зразок № 3046 мав округле завершення вінця, яке характеризувалося наявністю канелюрної закраїни на внутрішньому боці валика – тип III:4²². Діаметральні показники тулубів цих зразків встановлюються лише за показником горловини й дорівнювали відповідно 160 та 220 мм при шийці заввишки у 12 й 14 мм. Обидва зразки позбавлені орнаментации.

¹⁸ Тимошук В. М. Деякі питання типології... – С. 70, рис. 1, IV:14; Петрашенко В. А. Древнерусское село... – С. 59, рис. 32, 7.

¹⁹ Тимошук В. М. Деякі питання типології... – С. 70, рис. 1, IV:4.

²⁰ Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок... – С. 64.

²¹ Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок... – С. 64, рис. 13, 35.

²² Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок... – С. 64, рис. 13, 34.

Зразки №№ 391 та 443 за профілем вінця займають перехідне від манжети до валика положення ("деградований манжет"). У типологічному ряді розкопу 1987 р. по вул. Нижній Вал посуд з такими вінцями визначений за тип IV²³. Особливістю вінця зразка № 443 був заокруглений знизу зовнішній край при горизонтально зрізаній горішній грані. Діаметри горловин названих вінців IV типу складали відповідно 60 та 90 мм при висоті шийок 10 мм; орнамент не простежувався.

Зразок № 2702 має вертикальне 45 мм заввишки вінце зі скошеним досередини горішнім краєм, оформленим у вигляді комірця. Зовні поверхня вінця вкрита різного кроку сімома глибокими лінійними смугами. Тісто фрагмента рівного замісу з дрібними вкрапленнями зерен кварцу, опалення яскраво рожевого кольору. Аналогів у кераміці Середньої Наддніпряниці посуду з таким оформленням вінця не знаходимо. Скоріше за все, цей фрагмент належав посудині, пов'язаній за своїм походженням із кружальними горщиками, яким притаманні високі підциліндричні горловини зі скошеним усередину горішнім краєм, прикрашені різними багатоярусними горизонтальними смугами. Наявність такого за формою й тістом кухонного посуду на давньоруських пам'ятках зумовлена історичними зв'язками з Волзькою Болгарією, де він масово з'являється у другій половині X–XI ст. Деякі дослідники (О. П. Смірнов, Н. В. Тухтіна) відшукують генетичне коріння цього виду гончарного кухонного горщика на Волзі, у слов'янській волинцівській кераміці²⁴.

Діаметри донець кухонних горщиків із заповнення будівлі (№№ 577, 1199, 1231, 1318, 1344, 3062) коливалися від 80 до 140 мм. Усі вони мають бортик по краю кола від підставної насадки на стрижень кола. Два з цих донець, №№ 1199, 1231, позначені тавруванням. Перше з них мало клеймо у вигляді рівнокінцевого хреста, уписаного до кола, при тому що кінцівки хреста висувалися на 5 мм за межі кільця. Діаметр клейма дорівнює 40 мм при діаметрі денця 40 мм. Інше клеймо репрезентоване просто колом діаметром 20 мм. Особливістю цього тавра була наявність рельєфних, різної довжини хаотично розташованих зовні лінії кола струменів, що могли утворитися у результаті неодноразового чищення або розсихання матриці клейма.

У заглибленні, фіксованому в апсиді, знаходився й фрагмент (ніжка із залишками блюдця, № 2336) двоярусного світильника. Зразок виготовлений з добре відтвореної глини світло рожевого кольору.

Розглянуті рештки кухонної кераміки з манжетоподібними вінцями, що походили переважно з горизонту зведення будівлі, досить упевнено датують цей рівень XI ст. Досить показовими, щодо датування є фрагменти вінця типу II:33 (1319; 2703), які відповідають

²³ Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок... – С. 65, рис. 13, 37.

²⁴ Хлебникова Т. А. Керамика памятников Волжской Болгарии. – М., 1984. – С. 143-149, рис. 58, 6.

типу 9 за В. О. Петрашенко. Згідно з датуванням кухонної кераміки поселень біля с. Григорівка, горщики з таким профілем вінця зустрінуті лише в об'єктах рубежу XI–XII ст.²⁵ Таким чином, час зведення відкритої дерев'яної церкви за комплексом керамічного посуду може бути визначений кінцем XI – початком XII ст. Проте наявність у її заповненні, хоча й у незначній кількості, фрагментів горщиків з валикоподібними вінцями маркують функціонування відкритого храму й у XII ст. Що стосується вінців IV типу, то, як вказує практика досліджень пам'яток Середньої Наддніпряниці, посуд з таким профілюванням побутував тут протягом XI–XII ст.²⁶

З інших побутових речей заповнення будівлі можна відмітити знахідку залізного ножа (№ 359–361). Зразок мав обламану колодочку руків'я. Лезо відокремлене від держална чіткими, симетричними, з двох боків скошеними уступами. Спинка леза пряма й ледь приспущена на закінченні. Довжина фрагмента – 92 мм; уступи від колодки до леза заввишки 2,5 мм; колодка біля основи завширшки 8,5 мм; довжина леза – 76 мм при ширині 15–4 мм; товщина спинки – 3 мм. Ніж повною мірою належить до IV групи за Р. С. Мінасяном, що поширювалася міськими центрами Давньої Русі IX–XI ст. Своїм типологічним походженням ця група універсального ріжучого інструментарію зобов'язана ранньосередньовічним ножам Північної Європи²⁷.

Розчистка заповнення будівлі принесла досить незначну кількість виробів з кольорових металів. Два фрагменти литих з бронзи предметів цілковито ув'язуються з церковним майном. Перший з них (рис. 4: 5, № 718) був виявлений під завалом згарища хорів, на дільниці ближче до центру й паралельно північній стіні будівлі (кв. Д-8). Являє собою уламок цілісно відлитого у двостулковій жорсткій формі гаку до розподільника ланцюга лампади або кадильниці. Збережена частка складається з половини кільця фіксатора розетки розподільника й стрижня завершення. Сам стрижень біля кільця маркований біконічною з ребром смугою, а згори кубом зі скошеними кутами. Загальна висота фрагмента – 47 мм; діаметр округлого у перерізі кільця 22 мм при діаметрі переріза 4 мм; діаметр напливу над кільцем фіксатора по ребру – 9 мм при висоті 4 мм; висота стрижня поміж напливом та кубічною голівкою – 11 мм при діаметрі перерізу 6 мм; кубічне завершення – 9×9 мм. Деталі різних частин (каганці та фрагменти ланцюгів і розподільників) такого церковного начиння широко відомі за шарами XI–XIII ст. давньоруських пам'яток (Київ, Княжа Гора, Райковецьке городище, Гродно та інші). У заповненні кліті № 3, що входила до оборонної системи Воїня середини XI ст., знайдені фрагменти двох лампадових чаш й аналогічний гак подільника ланцюгів лампади²⁸. Цілі лампади з такими ж гаками-

²⁵ Петрашенко В. А. Древнерусское село... – С. 59.

²⁶ Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок... – С. 65.

²⁷ Мінасян Р. С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья // АСГЭ. – Л., 1980. – Вып. 21. – С. 72-73, рис. 4, 14.

²⁸ Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. – К., 1966. – С. 40, 94, табл. XVI, 16.

фіксаторами походили з шарів XII – першої половини XIII ст. волинського Дорогобужу та середини XIII ст. Ярополча Заліського²⁹.

Інший фрагмент цієї групи належав штифту, що запирав шарнірну книжкову застібку (рис. 4: 6, № 2994). Уламок являв собою плаский, литий з бронзи стрижень з профільованою голівкою. Голівка оформлена у вигляді підквадратного напливу з кулястим завершенням. Загальна висота фрагменту 18 мм; залишок стрижня 6×4,5 мм при перерізі 2,5 мм; наплив 5,5×5,5×3,5 мм; завершення 7,5×5 мм; відстань поміж напливом та кулею завершення 4 мм. Такі деталі книжкових застібок, що в археологічному середовищі мають назву “кинджальчиків”, добре відомі за культурними шарами другої половини XI – початку XIII ст. практично всіх руських міст³⁰.

Можливо, з якимось церковним начинням був пов'язаний також уламок бронзового, округлого у перетині зливку, зігнутого дугою й дещо розплющеного на одному з кінців (№ 2993, кв. Е-7, біля північної стіни споруди, нижче від рівня її денної поверхні). Висота фрагмента по хорді 34 мм при перетині 5-6 мм.

Інші бронзові вироби із заповнення будівлі, що їх можливо типологічно визначити, стосуються деталей чоловічого паска. Припускаємо, що ці предмети мають походження зі зруйнованих поховань. Перший з них є фрагментом рамки ліроподібної пряжки з центральним, під язичок, лілієподібним завершенням. Сплощена у перерізі овальна рамка, прикрашена у дві, одна під другою, смуги перлинної імітації (рис. 4: 7, № 1361). Побутування таких пряжок бере початки у євразійських степах у VI ст. За класифікацією В. Б. Ковалевської вони належатимуть до відділу III, типу 1³¹. Суто така, як із заповнення споруди, що розглядається, модифікація ліроподібних пряжок притаманна X–XI ст. Східної Європи та Центральної Азії³². Ще одна деталь паска походила з апсидиального виступу. Це паскове бронзове лите кільце. У перерізі має овал. Горішній край підкреслений обідком, по гурту нанесена смужка крупної псевдозерні (рис. 4: 8, №3006). Діаметр кільця – 26 мм, переріз – 3×4 мм. За матеріалами руських міст такі кільця поширюються з X ст., а у Північній Русі залишаються у побуті й після монгольської навали, до XV ст.³³

Додаткові аргументи на користь церковного призначення відкритої на Подолі у Києві розкопками 2003 р. зрубною споруди надають залишки конструктивної організації внутрішнього простору, як самої апсиди, так і прилеглої до вітваря частини будівлі. Практично весь простір апсиди займає прямокутне глинобитне підвищення

²⁹ Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж. – Рівне, 1996. – С. 96, рис. 73; Седова М. В. Ярополк Залесский. – М., 1978. – С. 123, рис. 35.

³⁰ Боровский Я. Е., Сагайдак М. А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978-1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К., 1985. – С. 39-40, рис. 4, 1.

³¹ Ковалевская В. Б. Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки // САИ. – М., 1979. – Вып. Е 1-2. – С. 33.

³² Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. – М., 1981. – С. 144, рис. 56, 1-2.

³³ Седова М. В. Ювелирные изделия... – С. 57.

розмірами 1,87 (вісь: північ–південь)×2,12 (вісь: схід–захід), виявлене на рівнях 98,53/4,04 та 96,68/3,89 м. Ближче до південно-східного кута цієї долівки, безпосередньо під її підшовою знаходилося овальне заглиблення 0,10×0,30 м та глибиною 0,30 м. З її заповнення, що складалося з піскового ґрунту світло-брунатного кольору, походили два корозовані до невпізнання залізні вироби й фрагмент вищеописаного керамічного люстрону. Цілоком можливо, розчищена підвищена площа слугувала підосною центрального вітваря храму, а заглиблення під нею є закладною підвітарною схованкою.

За 0,7 м від брусової підвалини передвітарної огорожі на центральній широтній осі будівлі з рівня 98,96/3,61 м простежено хрестоподібне у плані заглиблення з залишками деревного тліну на стінках. Розміри цієї конструкції 0,65×0,70 м при зануренні у ґрунт до 0,5 м. Безпосередньо до південної гілки цього хреста примикав невеличкий прямокутний резервуар 1,2 (вісь: північ–південь)×0,5 (вісь: схід–захід) м завглибшки 0,4 м, стіни якого також мали сліди личкування деревом. У його заповненні окрім, уламка точильного бруска підпрямокутної конфігурації, ніяких інших речей виявлено не було. Точильний брусок був виготовлений з пірофіліту бузкового кольору овуцького походження (№ 1221). Фрагмент обломлений з усіх боків. Обидва горизонтальні боки бруска мають характерний вигин з потоншенням до зламу поперекової грані. Рівна, заглажена поверхня видовжених боків бруска засвідчує його використання для тонкого заточення або доводки вже загостреного леза. Розміри фрагмента 60×20×18 мм при товщині від 12 (біля вужчого краю) до 4 мм. Весь цей комплекс, за логікою організації літургійного простору, правдоподібно розглядати як купель – хрещальню (рис. 11). Влаштування купелей та фіал у формі хреста знаходить

доволі аналогії серед баптистеріїв ранньої Візантії, у тому числі й Херсонесі Таврійському. Як приклади можна навести баптистерії на виспі Родос, при базиліці в Ялісі (Ialossos), V–VI ст., баптистерії при базиліках Нове та біля с. Чабан-Дере (Болгарія), VI ст., купель у північній наві базиліки в Нерезі (Nerezi, Боснія та Герцеговина), V–VI ст., атриум з фіалом Уваровської базиліки Херсонесу, VI–VII ст.³⁴

Рис. 11. Купель-хрещальня храму

³⁴ Завадская И. А. Баптистерии Херсонеса // Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таври. – Симферополь, 2002. – Т. IX. – С. 251-269, рис. 1, 7 а; 9, а, б.

Можна навести й приклад практично синхронний нашому храму, щоправда, з царини підземних церков. Це хрещальна купель (1,25×0,9×0,8, глибиною до 0,5 м), вирізьблена у скальній породі південно-східної половини печерного храму (так звана “Церква з баптистерієм”) поблизу Тепе-кермену, датованого XI–XII ст.³⁵

Але дещо дивним є розташування купелі нововідкритого Києво-Подільського храму: перед центральним вівтарем, у відкритому просторі. Відкритість купелі цілком пояснюється переходом обряду втаємничення хрещення від катекуменату до індикативної форми, за якої навернення до Христа спрямоване, головне, на дитину, немовля³⁶, що засвідчує поширення Христової віри середовищем державницьких утворень середньовіччя не тільки вшир, але й углиб. Процес, який на Європейському континенті набуває сили саме на зламі XI та XII ст. з тим, щоб знайти завершені форми у XV–XVI ст. Звідси влаштування купелі практично у центрі пересічного храму на Київському Подолі XII ст. можна вважати яскравим свідченням вкорінення на цей час християнського способу життєдіяльності у середовищі киян. Стосовно ж самого розташування купелі безпосередньо перед вівтарем, то певні аналогії цієї традиції можемо спостерігати приміром на європейській Півночі. Купіль по центру дерев'яних храмів XII–XIII ст. на Готланду, на заході та півдні Швеції³⁷. Хоча витоки цього звичаю, безперечно, у візантійській столичній (Костянтинопольській) організації літургійного простору до іконоборського періоду. Щоправда, тут для центрального розташування купелі передбачена окремішня центрична будівля³⁸. Як видно, таке влаштування інтер'єру києво-подільської церкви відбиває складні процеси русько-скандинавсько-візантійського синтезу християнської культури Східної та Північної Європи після доби вікінгів. З європейською Північчю можна ув'язати й загальний план цієї подільської церкви. Принаймні у частині влаштування хорів подільський храм повторює принцип планування дерев'яної церкви у Kinsarvik (Норвегія, друга половина XI ст.). Тут вони спиралися на шість потужних стовпів, крайня до входу пара з яких повторює розташування стовбових ям перед західною стіною нововідкритого дерев'яного храму у Києві³⁹.

Серед поховань відкритих під час розчистки церкви, окрему групу складали комплекси №№ P-1:43; P-3:1-12, 14-15, 17-34, 36 з рівнем запуску 3,70-4,41 м від сучасної денної поверхні. За орієнтацією, стратиграфічними даними та конструкцією домовин їх можна датувати давньоруським часом. З цих поховань 25 було здійснено в інтер'єрі, 9 – поза стінами церкви: №№ P-1:43, P-3:1-10, 12, 14, 15, 17, 18, 20-

³⁵ Магаричев Ю. М. Пещерные церкви Таврики. – Симферополь, 1997. – С. 85-86, рис. 321, 322.

³⁶ Кунцлер М. Літургія Церкви. – Л., 2001. – С. 351-354.

³⁷ Lagerlöf E. Mittelalterliche Holzkirchen in Westschweden // Frühe Holzkirchen im Nördlichen Europa. – Hamburg, 1982. – S. 312-315, abb. 6; Lagerlöf E. Gotland och Bysans. – Visbi, 1999. – S. 76-78, fig. 56.

³⁸ Megaw A. H. S. Byzantine architecture and decoration in Cyprus: metropolitan or provincial // Dumbarton Oaks Papers. – 1974. – № 28. – P. 67.

³⁹ Christie H. Stabkirchen und Archäologie // Frühe Holzkirchen im Nördlichen Europa. – Hamburg, 1982. – S. 2, abb. 2.

24, 31, 32, 34, 36 (інтер'єр); P-3:11, 19, 25-30, 33 (екстер'єр). У 15 трун цих поховань простежувалися ручки нош: №№ 1-5, 11, 15, 19, 22-23, 25-26, 29-30, 34. Труна поховання № 26 мала трапецієдний контур, її конструкція була складена з дощок, що кріпилися за допомогою пазів, вибраних не тільки у нижній основі, але й на торцях бокових стінок. За рахунок того, що боковий паз не добирався до верхнього краю дошки, торцеві дошки труни утримувалися власною вагою на похилих боках. Ця конструкція повною мірою відповідає поховальним спорудам типу “В”, який виділив М. А. Сагайдак на матеріалах міського некрополю першої половини XI ст. на Подолі, дослідженого у 1983–1984 рр. по вул. Хорива на київському Подолі. Іноді стінки трун цього типу додатково з боків скріплювалися залізними цвяхами або дерев'яними тиблями⁴⁰. Окрім поховання P-1:43, всі решта були позбавлені інвентарю. На рівні кісток грудної клітки зазначеного поховання, що належало дитині, була фіксована гербаризована рослина роду пасльонових – гілка з чотирма квітками.

Розташування давньоруських поховань стосовно плану будівлі складало декілька зон. Уздовж зовнішнього боку північної стіни виявлено 7 могил: №№ 11, 19 (при північно-західній розі зрубу); 26, 27 (майже по центру стіни); 28, 29, 30 (ближче до північно-східного рогу, всі три поховання – дитячі, причому могила № 28 влаштована впритул до стіни). Упритул до західної стіни, ближче до південного кута, знаходилося лише одне поховання № 33. Уздовж східної стіни, практично на куті з північною стіною, також фіксоване одне дитяче поховання № 25. Зовні частини південної стіни, що увійшла до розкопу (південно-східний ріг), давньоруських поховань виявлено не було.

Поховання в інтер'єрі будівлі концентрувалися у західній частині церкви, під завалом конструкції хорів, вздовж північної стіни та у південному приділі. Уздовж західної стіни вони були покладені у два ряди. Перший з них складався з семи поховань, три з яких тісно прилягали до північно-західного кута: №№ (з півночі на південь) 3, 2, 1. Три інших на певній відстані одне від одного покладені проти центрального її відрізка: №№ 5-7. Ближче до південно-західного рогу фіксоване дитяче поховання № P-1:43. У другому ряді нараховувалося п'ять поховань, розташованих у центральному просторі церкви, але під хорами: №№ (з півночі на південь) 10, 32 (накладалося західною частиною на попереднє, випадаючи східною частиною з лінії ряду), 8, 21, 34 (остання пара впритул одне до одного відповідно, південним та північним боками).

Уздовж північної стіни розчищено чотири поховання, два з яких (із заходу на схід, №№ 4, 9) розташовувалися під хорами, інша пара, з певним накладанням довгими (південним та північним) боками одне на одне, – у північному приділі: №№ 31, 22 (при тому, що заглиблення 31-го своїм північно-західним кутом торкалося ями 9-го поховання).

⁴⁰ Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ... – С. 96-99.

У південному приділі було розчищено вісім поховань. Безпосередньо при виносі південної стіни апсиди перед вівтарною огорожею було влаштовано дитяче поховання № 36. Трохи на південний захід від нього була розчищена ще одна труна з дитячим кістяком: № 20. На відстані дещо більше ніж один метр на захід так само було розчищено дитяче поховання № 15. Південніше від цих дитячих поховань розташовувалися впритул одне до одного поховання дорослих: №№ (з півночі на південь) 12, 23, 14, 18. Безпосередньо біля південної стіни церкви у межах приділу знаходилося й дитяче поховання № 17. Труна з дитячим кістяком була відкрита й безпосередньо в апсиді, майже по центру її північної стіни (№ 24).

Показовим щодо обрядовості виявилось розташування дитячих поховань. Усі вони, окрім № Р-1:43, тяжіли до східної, вівтарної частини храму, а поховання № 24 було здійснено з північного боку підвалини центрального вівтаря в інтер'єрі апсиди. Рівень виявлення труни цього комплексу – 3,84 м від сучасної поверхні. Кістяк був орієнтований головою на захід, домовина репрезентована тонкими смугами горілого дерева розмірами 1,0×0,47 м. Деякі кістки скелету похованої тут дитини мали сліди кальцинації. Тобто ураження вогнем кістяка сталося під час загибелі будівлі від пожежі, що безперечно свідчить про здійснення цього поховання ще за функціонування церкви. Припускаємо, що у такому покладанні небіжчика-дитини втілена первісна християнська ідея, згідно з якою вівтар сприймався як Голгофа розп'яття й святий гріб Воскресіння, що розкривають благочестиві гомілії Константинопольських патріархів св. Германа (бл. 730 р.), Фотія (858–867, 877–886 роках.) та останнього (помер у 1429 р.) класика візантійської містагогії Сімеона Солунського⁴¹. У матеріальній наочності цю ідею можемо спостерігати прикладом улаштування вівтарного престолу крипт та капел Римських Катакомб, де ракі мучеників ставилися з боків та позаду чотирикутного престолу або крісла єпископа⁴². Судячи з усього, померлі хрещені немовлята та непорочні підлітки поховані у вівтарі та навколо нього, у цьому випадку підкреслювали святу чистоту церкви (словами св. Германа – “Церкви як Раю на землі”) з вівтарем – символом місця, “де Христос був покладений до труни, на якій покоїться справжній і небесний хліб, таємнича і безкровна офіра, Його плоть й кров, віддані віруючим як їжа вічного життя”⁴³.

Таким чином, відкритий розкопками 2003 р. на Подолі у Києві дерев'яний храм був зведений за планом скандинавських кінця XI–XII ст. однонавових церков зі стовповими опорами під хори при тому, що центральний простір залишався вільним. Окрім того, зовнішнім оформленням апсид киево-подільські тесляри-будівельники нама-

⁴¹ Тафт Р. Ф. Византийский церковный обряд. – СПб., 2005. – С. 81-85.

⁴² Покровский Н. В. Церковная археология в связи с историей христианского искусства. – Петроград, 1916. – С. 5-6, рис.36-37; Голубцов А. П. Из чтений по церковной археологии и литургии. – СПб., 2005 – С. 84-87.

⁴³ Герман Константинопольский. Сказание о церкви и рассмотрение таинств. / пер. на рус. Е. М. Ломизе. – М., 1995.

галися відтворити й вівтар звичної для них мурованої одноапсидної безстовпової церкви з центричним простором (рис. 12). До речі, наслідування кам'яної церковної архітектури серед будівельників дерев'яних храмів – риса також загальноєвропейського кшталту⁴⁴. За своєю локалізацією на історичній мапі Києва (периферія центрального району стародавнього Подолу, доміантою якого виступала церква Успіня Пирогощі) відкритий розкопками 2003 р. дерев'яний храм можна вважати одним з парафіяльних храмів киево-руського Подолу.

Рис. 12. Загальний вигляд розкопаного храму на завершальній стадії досліджень

Літописні повідомлення XII ст. на київському Подолі згадують три церкви. З них лише храм Пирогощі має більш менш певні відомості, щодо часу та характеру будівлі: “В се же лето (Іпатіївський літопис, 6640/1132; Лаврентіївський літопис, 6639/1131) заложена бысть цркви камяна святая Богородица, рекомая Пирогоща”; “Томь лете [6644/1136] церкви Пирогоща свершена бы”⁴⁵. Її локалізація на сучасній мапі міста сумнівів не викликає – це Успенська церква на Контрактовій площі між сучасними вулицями Покровською, Костянтинівською, Фролівською та Притисько-Микільською⁴⁶.

Дві інші, позначені як “божниці”, згадуються під час буремного великокнязівства Ігоря Ольговича. При цьому – жодного слова про час спорудження, матеріал будівель та їхню точну локалізацію у межах Подолу. Біля “Турової божниці” року 1146 зібралися кияни на “несанкціоноване” віче, щоб викласти перед новим князем, якому присяглися перед цим “на Горі, на Ярославовому дворі”, вину до Всеволодових тивунів – Ратші та Тудора й примусити Ігоря Ольговича разом із братом Святославом укласти нову клятву: вже самих князів до киян⁴⁷. До церкви ж Михайла, яку Лаврентіївський літопис називає “Новгородською божницею”, у п'ятницю 19 вересня року 1147 було

Дві інші, позначені як “божниці”, згадуються під час буремного великокнязівства Ігоря Ольговича. При цьому – жодного слова про час спорудження, матеріал будівель та їхню точну локалізацію у межах Подолу.

Біля “Турової божниці” року 1146 зібралися кияни на “несанкціоноване” віче, щоб викласти перед новим князем, якому присяглися перед цим “на Горі, на Ярославовому дворі”, вину до Всеволодових тивунів – Ратші та Тудора й примусити Ігоря Ольговича разом із братом Святославом укласти нову клятву: вже самих князів до киян⁴⁷. До церкви ж Михайла, яку Лаврентіївський літопис називає “Новгородською божницею”, у п'ятницю 19 вересня року 1147 було

⁴⁴ Ahrens C. Frühe Holzkirchen im Nördlichen Europa. – Hamburg, 1982. – S. 214-216; Иоаннисян О. М. Деревянные храмы ... – С. 41-46.

⁴⁵ ПСРА. – СПб., 1908. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Стб. 294, 300.

⁴⁶ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – С. 133-135; Раппопрт П. А. Русская архитектура X-XIII вв. // САИ. – Л., 1982. – Вып. Е 1-47. – С. 19; Ивакин Г. Ю. Еще раз о датировке церкви Успения Пирогощей // Проблемы изучения древнерусского зодчества. – СПб., 1996. – С. 51-53

⁴⁷ ПСРА ... – Т. II. – Стб. 321-322.

перенесено з подільського торгу тіло вбитого у Феодорівському на Горі монастирі Ігоря Ольговича, що перед тим прийняв чернечий постриг⁴⁸.

Розкопками початку 50-х та початку 70-х років ХХ ст. у кварталі поміж вул. Межигірська, Волоська, Спаська та Хоріва були відкриті матеріали, аналіз яких дозволяє локалізувати Новгородську факторію у Києві. До цього ж кварталу належить і відкриття 1955 р. на трасі вул. Волоська проти будинку № 20 розвалу стін мурованої з плинфи будівлі ХІІ ст.⁴⁹ Приурочення решток цих стін до Михайлівської на Подолі церкви отримало вагомий аргумент після знахідки у заповненні зрубного житла розкопок 1974 р. по вул. Волоська, 17 печатки новгородського посадника Євстафія-Завида, що був регентом Мстислава Володимировича періоду його першого князювання у Новгороді (1088-1094).

Згідно зі стійкою, від М. В. Закревського, історіографічною традицією, розташування Турової божниці прив'язується до киево-подільської Борисоглібської церкви, згадки про яку йдуть від другої половини ХV ст. Підставою такого припущення є вказівка проловогого "Життя Володимира" за "українським" (друга половина ХV – початок ХVІ ст.) та "московським" (кінець ХVІ – перша половина ХVІІ ст.) списками про місце хрещення киян на Почайні "...ідеже ныне церкви святою мученику [святых мучениковъ Бориса и Глеба] у турова". Хоча раніші редакції (ХІІІ-ХІV ст.) називають на місці хрещення церкву Петра й без прив'язки до "турової" місцевості⁵⁰. Можна цілком погодитися з міркуваннями М. В. Закревського та М. І. Петрова щодо існування на київському Подолі церкви Бориса та Гліба ще за великокнязівської доби. Тим більше поблизу нової, збудованої 1692 р. Борисоглібської церкви під час земляних робіт 1955 р. по вул. Борисоглібська, 11 були виявлені підмурки споруди, складені з пісковика, простір між брилами якого був заповнений плинфою другої половини ХІІ – початку ХІІІ ст. на цем'янковому розчині⁵¹. Проте чи має місцевість, до якої прив'язана Борисоглібська церква у пізніх Прологах, стосуватися "Турової божниці" літопису? Адже у наведеному фрагменті з Прологу "...Турова" є іменником, можливо й посесивним топонімом, поставленим у знахідному відмінку. Вихідна форма цієї назви ("турь" - "тоурь", рівно й староукраїнське "тоурнь") у східнослов'янській географічній номенклатурі середньовіччя застосовувалася й у значеннях "башта", "укріплення", "межовий насип", "курган", "пагорб"⁵².

⁴⁸ ПСРЛ... – Т. І. – Стб. 317-318; Т. ІІ. – Стб. 350-354.

⁴⁹ Каргер М. К. Древний Киев. – М.: Л., 1961. – Т. 2. – С. 485-486; Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве. – К., 1982. – С. 94-101; Раппопрт П. А. Русская архитектура... – С. 19-20.

⁵⁰ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древняго Киева. – К., 1897. – С. 176-178; Каргер М. К. Древний Киев... – С. 486; Толочко П. П. Исторична топографія ... – С. 135.

⁵¹ Раппопрт П. А. Русская архитектура ... – С. 20.

⁵² Словник староукраїнської мови ХІV-ХV ст. – К., 1978. – Т. 2. – С. 450; Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – М., 1984. – С. 566.

Що ж до назви божниці, то формулювання літопису "...оу Тоуровы божнице"⁵³ відповідає знахідному відмінку присвійного прикметника "туровъ". Згідно з нормами історичного східнослов'янського мовознавства формант, "овъ", "оръ" у топонімічних прикметниках визнається похідним виключно від антропонімів⁵⁴. Таким чином, "Турова божниця" найменуванням зобов'язана імені "Турь"- "Тоурь". Навряд чи власником цього ім'я, зважаючи на приналежність до культової споруди, була людина із земним життям. Тому можна цілком погодитися з тими дослідниками, які пов'язують найменування цієї подільської церкви з міфологічною істотою – носієм зазначеного імені та її капищем, на місці розташування якого згодом було зведено християнський храм⁵⁵. Але попри численні свідчення різноманітних джерел про священне шанування язичницьким слов'янством, у тому числі й киянами, тварини тура⁵⁶, божественної креатури з таким ім'ям у східнослов'янському поганському пантеоні немає. Звідси пошуки капища бика-тура на історичній мапі Києва ІХ-Х ст. – справа, можна вважати, марна. У цьому зв'язку варто згадати давно розвідку датського слависта Станіслава Ружнецького про зіставлення богів-громовиків варягів-вікінгів – Тора – та русів-дружинників – Перуна⁵⁷. Погоджуючись із цілком слушною критикою концептуальних положень праці у частині неможливості прямого переносу функціонального навантаження скандинавського Тора на слов'янського Перуна та калькування останнім через складні лінгвістичні побудови імені першого⁵⁸, все ж не можна відмовити С. Ружнецькому у логіці доводу щодо походження назви "божниця" літописної статті 1146 р. від скандинавського антропоніму "Юфгг" – "Тог", транскрипція якого через закритий лабіалізований задній на підйомі голосний звук у давній та всіх сучасних скандинавських мовах повною мірою відповідає давньоруському "оу": "Тоурь" – "Турь".

Судячи з усього, київський літописець другої половини ХІІ ст. застосував народну, "вуличну" назву подільського храму, які залишала у спадок від оформувань варязької великокнязівської дружини, що відбувалися на цьому місці у язичницькі часи Русі. Характерним у фразі літописця цього разу є й використання здрібнілої форми іменника "божнице" при зазначеному прикметнику. У давньоруській мові, судячи з лексики Першого Новгородського літопису старшого ізводу та Смоленської грамоти 1229 р., цим іменником позначалися менш вартісні й ті, що належали іноземним місцям у руських

⁵³ ПСРЛ. – Т. ІІ. – Стб. 321.

⁵⁴ Железняк І. М. Давньоруська лексика в гідронімії Києва // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К., 1986. – С. 16-18.

⁵⁵ Петров Н. И. Историко-топографические очерки... – С. 177.

⁵⁶ Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С. 72-75.

⁵⁷ Roźniecki S. Perun und Thor. Ein Beitrag zur Quellenkritik der russischen Mytologie // Archiv für slavische Philologie. – 1901. – S. 462-520, в. XXIII.

⁵⁸ Тиандер К. Ф. Рецензия на статью Ружнецкого // Известия Отделения русского языка и словесности. – 1902. – Т. VII, кн. 3. – С. 384-385; Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. – Warszawa, 1980. – S. 109-113; Клейн А. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб., 2004. – С. 41-44.

містах, храми: "...а въ Варязьскыи божници изгоре товаръ вьсь..., а церкви съгоре 15" (пожежа у Новгороді 1217 року); "Погоре Юрьевъ Немецьскіи вьсь, і божници ихъ" (1229 р.); "Митрополитъ Исидорь... повеле въ Лядскыхъ божницахъ [у Києві] Рускымъ попомъ...служити, а въ Рускыхъ церквахъ капланомъ" (1328 р.); "А поудъ дали Немци Волочаномъ... а подроугъ его лежитъ въ Немецьскои [у Сменську] божници"⁵⁹. Так само укладач Лаврентієвського списку, застосувавши цей іменник стосовно подільського Михайлівського храму, намагався підкреслити не київську його, принаймні з погляду на прихожан, приналежність: "Повеле Лазарь взяти Игоря и понести в церковь святого Михаила в Новгородскую божницу"⁶⁰. Треба гадати, укладачем Київського літопису, за логікою лексики, Турову божницю сприймав також не зовсім київською церквою. До того ж у Київському літописі за Іпатіївським списком епітет "божниця" застосований лише у випадку 1146 р., тоді як 1147 року у згадці про церкву Михайла він відсутній.

З іншого боку, попри твердження А. Брюкнера, що "божниця" у східних слов'ян та балтів – то є завжди християнська церква або хатній іконостас⁶¹, цим іменником у староукраїнській мові позначалися й культові місця поганів (пор. у Феодосія Софоновича: "В Києве Владимирь казалъ балваны ламати и бити и божницы розкидати"⁶²). Аналогічно й у балтських мовах. Згідно зі спеціальною розвідкою К. Буугі, первісне змістовне навантаження запозиченого з давньоруської у литовську "baipniia" поширювалося лише на закриті високі (у Дулошо – латинське "turgis") приміщення, у якому підтримувався вогонь священного багаття жерців язичницької Литви⁶³. Звідси маємо досить ґрунтовні підстави припускати, що попередником "Турової божниці" було не просто язичницьке капище, а саме язичницький храм. Оскільки ж, писемні та археологічні джерела не надають упевненості щодо реалій провадження східними слов'янами язичницьких офірувань у храмових будівлях, і навпаки, поганські храми документально фіксовані у скандинавів, балтійських слов'ян та балтійців⁶⁴, імовірність існування у Києві варязької язичницької "божниці" є історично виправданою. Так само не вступає у протиріччя з історичною дійсністю й можливість заміщення сакрального язичницького осереддя християнським храмом – у церковній практиці неопітів європейської Півночі це явище було доволі поширеним⁶⁵. Найбільш яскравими прикладами цього у руській історії є веління Володимира Святославича після хрещення Русі

⁵⁹ Срезневский И. И. Материалы словаря древне-русского языка. – СПб., 1893. – Т. 1. – С. 141-142.

⁶⁰ ПСРА. – Т. 1. – Стб. 318.

⁶¹ Br ückner A Mitologia... – S. 110..

⁶² Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 67.

⁶³ Būga. Rinkiniai galčiai. – Vilnius, 1958. – Т. I. – Р. 349-350.

⁶⁴ Клейн А. С. Воскрешение Перуна... – С. 180-182

⁶⁵ Olsen O. Der lange Weg des Nordens zum Christentum // Frühe Holzkirchen im Nördlichen Europa. – Hamburg, 1982. – S. 254-260, abb. 6, 8; Рёсдадь Е. Язычество, христианство и международные связи // Славяне и скандинавы. – М., 1986. – С. 135-137.

988 р. "рубити" церкви на місцях, де ідоли стояли, а патрональну в ім'я св. Василя звести "...на Хоаме, идеже стояша кумири Перунъ и прочии, идеже требы творяху князь и людье"⁶⁶ та звести Десятинну церкву на курганах Першого київського некрополя.

Цілоком закономірним є й те, що цей храм київських вікінгів міг бути присвячений Тогу. На зламі доби вікінгів та часу утвердження християнських монархій європейської Півночі, якщо визнати реляцію Адама Бременського (Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum) про стан поганства свеонів та їхній головний храм у Уппсалі за цілоком правдиву, відбувається "відмова" Одіна на користь Тоурові у функції зверхнього піклування владною верствою конунгів. Найбільш вшанованим серед інших поганських богів норманів під час християнізації Норвегії конунгом Улофом Трюгтвасоном (996-997 рр.) змальовує Тоура й Сноррі Стурлосон: "Улов конунг пішов до капища (у Меріні в Інтрендірі, найвизначнішого центру поганства у Трьондальозі поблизу Трьондхейму - В.З.) ... Коли конунг прийшов туди, де стояли боги, там сидів Тоур, найбільш поважний з богів, прикрашений золотом і сріблом"⁶⁷.

Божественна всевладність Тоура напередодні суцільної християнізації скандинавських конунгств знаходить вияв й у наділенні цієї язичницької креатури та її атрибутів, як то молот Мйолл'нір, магічною силою знаменного освячення. Наочний приклад цього подає оповідь про участь конунга Хакона Доброго, таємного християнина, у жертвній учті в Хладірі "... коли перший келих був налитим, Сігурд ярл вимовив побажання й присвятив келих Одіну. Він відпив з рогу і передав його конунгу. Конунг прийняв ріг та й перехрестив його. Тоді Кар з Грютингу мовив: "Чому конунг робить так?" Сігурд ярл відповів на це: "Конунг зробив так, як всі, хто вірує у свою міць і силу та присвячує свій келих Тоурові. Він зробив знамення молотом над рогом перед тим, як випити"⁶⁸. У цьому сенсі цілоком правдивою є думка Й. Штекера про сприйняття норманами завершальної фази вікінгівської доби образу Тоура та його молота предтечею (praefiguratio) всеосяжного Христа⁶⁹. Можливо, саме таке сприйняття Тоура київськими варягами й стало причиною збереження первісної присвяти язичницької божниці у народній назві посталого на її місці (точніше поряд) християнського храму.

Зважаючи на вищевикладене та враховуючи збільшені розміри порівнянно зі звичним модулем масового зрубного будинку киеворуського Подолу (± 4×4 м) будівель № 4 (6,35×5,35 м, кореляційна дендродата горизонту 887-913 рр.) та № 1 (10×7,3 м, кореляційна дендродата горизонту 918-969-972 рр.) двох нижніх горизонтів розкопу 1972 р., маємо повне право поставити питання про їхню храмову функцію. На користь храмового призначення першої за

⁶⁶ ПСРА. – Т. 2. – Стб. 103.

⁶⁷ Saga об Олафе, сьне Трюгтви // Снори Стурлусон. Круг земной. – М.: Наука, 1980. – С. 141

⁶⁸ Saga о Хаконе Добром // Снорри Стурлусон. Круг земной ... – С. 76.

⁶⁹ Staecker J. Rex regnum et dominus minorum. – Stockholm, 1999. – S. 213-214.

хронологією будівлі може свідчити у влаштування її конструктивних вузлів. Так, галерея, що оточує будівлю № 1, знаходить пряму аналогію у конструкції зовнішньої обноси широковідомого язичницького храму ободритів у Gross Raden⁷⁰. Ототожнюванню ж цих будівель з первісними божницями скандинавського Тоура можуть сприяти північноєвропейські артефакти, пов'язані з ними: із заповнення будівлі № 4 походить досить велике дископодібне прясельце, виготовлене з алевритового вугільного аргіліту (глинистий сланець чорного кольору – Dunkel Tonschiefer), – матеріалу, незвичного для Середньої Наддніпрянщини, і навпаки, поширеного на Скандинавській та Ютландській напіввиспах; горизонт зрубу № 1 зберігав типовий скандинавський інструмент для плетива та стягування вузлів – splitsnel, різьблений з рогу північного оленя у вигляді випнутого стрижня, нефункціональний бік якого мав зооморфне завершення⁷¹.

З погляду на певні північні паралелі в організації літургійного простору відкритої поблизу поганських божниць кінця IX–X ст., але на рівні XII ст. дерев'яної християнської церкви дослідницька версія про варязьку приналежність її прихожан також може бути цілком припустимою. Постає питання про небесного патрона християнської “Турової божниці”. У розв'язанні цього питання, можливо, вартує звернутися до прологів XIII–XIV ст., де на місці хрещення киян фігурує церква св. Петра, тим більше нововідкритий храм з північного заходу дійсно був наближений до річища допливу Почайни? Як відомо, патрональність Петра більшою мірою притаманна храмам західного обряду. На користь виказаної думки, можливо, свідчить і наближеність до місць досліджень 1972, 2003 рр. (за 40–50 м на південний схід) розташування пізньосередньовічних Петропавлівських храмів. Перший з них, дерев'яний, належав у XVI ст. домініканцям. Поміж 1599–1610 роками тут був зведений новий, мурований з цегли Борисоглібського храму у Вишгороді, костюл св. Миколая, що зазнав руйнації за Богдана Хмельницького. Православний же храм, що був перебудований 1690 р. з руїн названого костюлу, знову освячено на честь Петра та Павла⁷². Чи не йде ця традиція тезоімення від літописної “Тоурової божниці”?

⁷⁰ Shuldt E. Der eintausendjdrige Tempelort Gross Raden. – Schwerin, 1987. – S. 16-21, abb. 14, 15, 40.

⁷¹ Sahaydak M., Zotsenko V. The Origin and Characteristic Features of Early Urbanization of the Kyivan Rus' // Themes in European History: Essays from the 2nd International Conference on European History. – Athens, 2005. – P. 216)

⁷² Шероцький К. В. Киев. Путеводитель. – К. 1917. – С. 208-211; Ернст Ф. Київ. Провідник. – К., 1930. – С. 610-613.

Фортеця : збірник заповідника “Тустань” :
на пошану Михайла Рожка.
– Л.: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 333-340

Марина СЕРГЕСЬВА

ДЕТАЛІ ОЗБРОЄННЯ З КІСТКИ ТА РОГУ З ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ ТА ЗАХІДНОЇ РУСІ

Стаття продовжує розпочаті останнім часом дослідження Савторки кістяних і рогових деталей давньоруської зброї з території України¹. Проте попередні роботи стосувалися лише матеріалів з Південної Русі. Предмети зазначеної категорії з західних теренів Русі лише коротко розглядалися у працях з косторізного ремесла цього регіону² і спеціально не аналізувалися. Узагальненої праці про відповідні матеріали зі всієї території України-Русі поки що нема. Першим кроком у цьому напрямку і є робота, що пропонується зараз.

Кістка (переважно свійських тварин) та ріг диких копитних застосовувалися у виготовленні певного набору предметів озброєння, куди входили кістені і деталі озброєння лучника. Цей набір є стандартним для всієї території Русі. Відзначимо також окремі екземпляри речей з рогу, що їх іноді трактують як булави, зокрема по одному екземпляру походять з Воїнської Греблі (давньоруський Воїнь) і Колодяжина³. Проте стійкої традиції використання рогових булав на Русі не спостерігається.

¹ Сергеева М. С. Древнерусские костяные наконечники стрел из Киева // Памятники археологии и художественное творчество: материалы осеннего колоковкума. – Омск, 2007. – Вып. 4. – С. 7073; Сергеева М. С. Костяные детали вооружения лучника с территории лесостепного Поднепровья // Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи. – Воронеж, 2008. – С. 108122; Сергеева М. Кістяні деталі озброєння з Воїнської Греблі // Pereyaslavca. Наукові записки. (Національний історико-етнографічний заповідник “Переяслав”). – К., 2008 – С. 34–38; Сергеева М. С. Давньоруські кістяні вістря стріл Середньої Наддніпрянщини // Чернігівські старожитності. Чернігів: Чернігівські береги, 2008. – Вып. 1. – С. 66–72.

² Ратич О. О. Давньоруські вироби з кісті і рогу знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. – К., 1959. – Вып. 2. – С. 119-131; Михайлова Р. Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі (X – перша половина XIV ст.) – К. 1990. – 38 с.; Терський С. Вироби із кісті і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки ЛІМ. – Л., 1993. – Вып. 1. – С. 68-87.

³ Довженок В. Й., Гончаров В. В., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь. – К.: Наукова Думка, 1966. – С. 78; табл. XIX, 5; Юра Р. О. Древній Колодяжин // АП. – 1962. – Т. 12. – Рис. 34, 3.